

Prace Filologiczne, Tom okolicznościowy 2024: 219–232

ISSN 0138-0567; e-ISSN 2720-5037

Copyright © by Halina Kurek, 2024

Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-

-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

<https://doi.org/10.32798/pf.1568>

HALINA KUREK

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

e-mail: halina.kurek@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9578-7293>

OBRAZ POGRANICZNEJ WSI I JEJ MIESZKAŃCÓW
UTRWALONY W NAZWACH DOMÓW
(NA PRZYKŁADZIE CERGOWEJ K. DUKLI
W BESKIDZIE NISKIM)

THE IMAGE OF A FRONTIER VILLAGE AND ITS INHABITANTS
PRESERVED IN THE NAMES OF HOUSES (BASED ON CERGOWA
NEAR DUKLA IN THE LOW BESKIDS)

ABSTRACT: I have outlined the image of a frontier village by analyzing more than 100 house names collected in Cergowa near Dukla, in the Low Beskids. The linguistic material, that was gradually collected since 1980s, includes the end of the 19th century, the whole 20th century, and almost a quarter of the 21st century. As a result, it properly documents the way of naming rural houses, as well as the direction and pace of changes taking place in language and image of the rural society preserved in it.

The majority of the house names in the region of Dukla are in the form of elliptical preposition structures with the possessive function of localisation. They are mainly created based on proper names used by the villagers to separate the so-called head of the family. They preserve the image of the life of previous generations, but they are also the sign of changes occurring in the mentality of the patriarchal society of the village.

KEYWORDS: linguistic image of the world, frontier, village, local dialect, house names

Wiejski dom i jego nazwa

Badania ankietowe mające udzielić odpowiedzi na pytanie: co według Ciebie stanowi o istocie „prawdziwej” wsi, przeprowadzone w roku 1990 oraz 2000 w środowisku lubelskich studentów, pokazały, że wśród stałych cech językowego obrazu wiejskiej przestrzeni kulturowej ważne miejsce zajmuje jej specyficzna zabudowa o zwartym, skupionym lub rozproszonym charakterze. W roku 1990 za jej elementy uznano: chaty, obory, strzechy, stodoły i zagrody wiejskie, natomiast w roku 2000 – domki jednorodzinne, małe domki z ogródkiem, skromne domy oraz zagrody (Żywicka 2006, s. 200–202). Zatem „prawdziwa”, autentyczna wieś, zgodna z wyobrażeniami studentów, to jednostka osadnicza składająca się z zagród, czyli „wiejskich domów z podwórzem i zabudowaniami gospodarskimi” (SJPSzym 1981, s. 907).

Słownik języka polskiego pod red. Mieczysława Szymczaka leksem *dom* definiuje dwuwymiarowo: jako ‘budynek, schronienie’ oraz jako ‘wspólnotę rodzinną’ (Bartmiński 1997, s. 14). Dwa pierwsze znaczenia mają wymiar fizyczny, substancjalny. *Dom* według Szymczaka to: 1) „budynek przeznaczony na mieszkanie, na pomieszczenia dla zakładów pracy, instytucji” oraz 2) „mieszkanie, pomieszczenie mieszkalne, miejsce stałego zamieszkania” (SJPSzym 1978, s. 422). Żadne z tych znaczeń nie oddaje jednak w pełni istoty domu wiejskiego, którego integralną część, w ujęciu kulturowo-semiotycznym, stanowią, oprócz budynku mieszkalnego, również zabudowania gospodarcze i podwórze (Płotnikowa 1997, s. 187–188). W związku z tym *wiejski dom* należałoby raczej definiować jako „udomowione miejsce” składające się: z budynku mieszkalnego usytuowanego w naturalnym, wiejskim krajobrazie, integralnie związanych z nim zabudowań gospodarskich, podwórza oraz otaczającej je przyrody. Miejsce to ma bowiem własną podmiotowość (Kajfosz 2011, s. 269), która odzwierciedla się w nazwie nadanej mu przez człowieka. „Człowiek [...] za pomocą nazw własnych [stale – uzup. H.K.] znaczy [bowiem – uzup. H.K.] miejsca zasiedlone i doń należące czy przypisane mu prawnie lub administracyjnie” (Handke 2008, s. 42).

Z *wiejskim domem*, rozumianym szerzej jako udomowione miejsce, w sposób szczególnie związany jest człowiek, który dzięki swym przodkom został doń przypisany, utożsamia się z nim i jest najważniejszą częścią jego podmiotowości (Kajfosz 2011, s. 269). Stąd w *Słowniku Szymczaka* „rodzina, domownicy” (SJPSzym 1978, s. 422) to trzecie znaczenie leksemu *dom*. Jerzy Bartmiński w artykule pt. *Dom i świat – opozycja czy współdziałanie* na pytanie, które z dwu znaczeń *domu* – materialne czy społeczne – stanowi dominantę semantyczną, odpowiada, że „w przypadku DOMU wymiar społeczny (S) jest pierwszy, wymiar fizyczny (F) wtórny” (Bartmiński 1997, s. 15). Stanowisko to znajduje potwierdzenie

w wypowiedziach mieszkańców wsi, por. *Jak przyszli mamulka, to my wszyscy byli dóna*, Jankowice Rybnickie (MSGP 2009, s. 50) oraz w nazwach domów tworzonych zazwyczaj od nazwisk ich właścicieli lub użytkowników, por. np.: *Fredrówka, Kossakówka, Modrzejówka, Tetmajerówka, Rydlówka* (Kreja 1975, s. 91–92), *Baranówka* (Breza 1998, s. 354), *Mochówka*¹.

Przytoczone wyżej odantroponimiczne struktury z sufiksem *-ówka* nie są mianami typowych wiejskich domów, lecz nazwami dworków, willi i pensjonatów (Kosyl 1981, s. 113), czyli domów zamieszkałych w przeszłości głównie przez rodziny znanych polskich twórców kultury, a dzisiaj – najczęściej przez rodziny powiązane z biznesem. W wiejskim obszarze językowo-kulturowym zwłaszcza południowej Polski określenia tego typu raczej należą do rzadkości, choć i tu notowane są przez językoznawców, por. *Dyngoszówka* (od nazwiska *Dyngosz*), *Martykówka* (od nazwiska *Martyka*), *Nędzówka* (od nazwiska *Nędza*), itd. (Olszowa, gmina Zakliczyn nad Dunajcem)².

W pracy pt. *Socjologia języka* Kwiryna Handke pisała, że „przyporządkowywanie miejsca konkretnej jednostce lub grupie jest stałą potrzebą człowieka”, a „najszerze odzwierciedlenie tej postawy znajdujemy w geograficznych i topograficznych nazwach własnych” (Handke 2008, s. 42). Takim uprzywilejowanym miejscem, „z którym nie wytrzymuje konkurencji żadne miejsce” (Kajfosz 2011, s. 275) jest dom.

Na terenach wiejskich nazwy domów zwykle mają postać struktur przyimkowych, z dzierżawczą funkcją lokalizacyjną, powstałych poprzez elipsę rzeczownikowego członu *dom*, por. *Do Koguta* ‘idę do domu Koguta’, *U Koguta* ‘byłam w domu Koguta’, *Od Koguta* ‘idę z domu Koguta’. Przyimek *do* wskazuje kierunek dośrodkowy oraz *dom mieszkalny*, jako centrum docelowego miejsca (zagrody), dookreślony nazwiskiem „głowy domu”. W przestrzeni przyimek ten wyznacza więc drogę do ściśle określonego obiektu – *domu* danego gospodarza. Przyimek *u* wskazuje na ów *dom*, czyli miejsce, gdzie znajduje się, znajdowała się lub będzie się znajdować osoba mówiąca. Przyimek *od* wyznacza z kolei kierunek odśrodkowy, wskazując na *dom* konkretnego człowieka, jako granicę odległości od obecnie zajmowanego miejsca (Handke 2008, s. 44–45).

W codziennej komunikacji społeczność wiejska zawsze posługiwała się nazwami domów w postaci wariantywnych struktur przyimkowych, ale nie uświadamiała sobie, że są to *nomina propria*. O ich przynależności do kategorii nazw własnych świadczy jednak powiązanie określonej nazwy tylko z jednym, konkretnym obiektem (domem), a także trwanie w zbiorowej pamięci mieszkańców wsi, którzy w kontaktach domowych i sąsiedzkich większości z nich używają nawet

¹ Nazwa domu Zofii Sawaniewskiej-Mochowej i Włodzimierza Mocha w Bydgoszczy.

² Przykłady z Olszowej udostępniła mi prof. Anna Piechnik.

wtedy, gdy zmieni się właściciel domu lub gdy po śmierci właściciela dom pozostaje niezamieszany. Ze względu na ciągle żywy proces nazwotwórczy istnieje też pewne prawdopodobieństwo, że owe struktury z czasem mogą się przeobrazić w formacje zuniwerbizowane typu *Kogutówka*. Co prawda przyimki lokatywne: *do, od, u* wymuszają dopełniaczową formę nazw, por. *Do Koguta < Do Domu Koguta*, to jednak omawiane formacje łatwo da się przekształcić w dwuczłonowe struktury dopełniaczowe składające się z leksemu *dom* oraz przydawki dzierżawczej w dopełniaczu, por. *Dom Koguta*.

Język codziennej komunikacji (Handke 2008, s. 272) to najważniejsze, ale nie jedyne źródło, z którego ekscerpować można nazwy wiejskich domów. Społeczność wsi utrwaliła je bowiem także w pierwotnych mianach różnych obiektów fizjograficznych (pól, łąk, lasów, pastwisk itp.), dla których owe domy, ze względu na stosunkowo duże rozmiary, w trakcie tworzenia nazwy były dobrymi punktami odniesienia. W procesie nominacji obiektów fizjograficznych nazwy domów, które pełniły funkcję lokalizatora, automatycznie stawały się bowiem częścią nowo tworzonych struktur nazewniczych, por. nazwy pól: *Za Ciotką < Pole za Domem Ciotki* (Kurek 2003, s. 86), *Koło Turka < Pole koło Domu Turka* itd.

Na nazwy „jednodomowych zagród” (Pawłowski 1975, s. 6) mających strukturę wyrażen przyimkowych niespełna pół wieku temu zwrócił uwagę Eugeniusz Pawłowski w pracy zatytułowanej *Nazwy miejscowości Sądcczynny* (Pawłowski 1975, s. 6):

osiedle w rozumieniu dialektycznym (...) to skupienie kilku domów-gospodarstw (2–10), niekiedy nawet jedna „zagroda” [podkreśl. H.K.], skupienie, stanowiące wyraźną całość i mające własną nazwę” [podkreśl. H.K.]. (...) Nazwy te (...) tworzą własne struktury onomastyczne, „topograficzne”: *Pod Lasem, „rodzinne”: Do Porębskich (...), Do Wawrzka, U Kowala* (Pawłowski, 1975, s. 5–6).

Zdaniem badacza, o ich przynależności do kategorii *nomina propria* świadczy m.in. „żywe odczucie ludu, że te nazwy to nazwiska ludzi [podkreśl. H.K.], dlatego brak normalnych struktur składniowych: *idę z Kulasa, z Żywczaków, byłem na Żywczakach, lecz od Kulasa, u Żywczaków*” (Pawłowski 1975, s. 7). Z kolei w artykule pt. *Przezviska ludowe mieszkańców wsi Sromowce Wyżne* Pawłowski zwraca uwagę, że nazwy domów pośrednio mogą być też tworzone od przezwisk. „Przezviska zwłaszcza, gdy są dziedziczone, po ojcu (ew. matce), po dziadku czy dalszych przodkach, obejmują wszystkich członków rodziny, a nawet stają się pośrednio określeniem jej domu macierzystego [podkreśl. H.K.] (*Demscoki, Tomceny, Z Placu, Zza Węwozu*)” (Pawłowski 1968, s. 251).

Nazwy wiejskich domów na Dukielszczyźnie

Nazwy wiejskich domów na Dukielszczyźnie analizowałam w oparciu o dane zebrane w Cergowej koło Dukli w pow. krośnieńskim³, ze szczególnym uwzględnieniem części wsi zwanej Zakluczyną, ale badania sondażowe prowadziłam także w innych wsiach sąsiadujących z Duklą: Lipowicy, Nowej Wsi, Nadolu, Teodorówce i Zboiskach. Materiał, sukcesywnie gromadzony od lat 80. XX wieku, obejmuje koniec wieku XIX, cały wiek XX i niemal ćwierć wieku XXI, ponieważ o najnowsze dane uzupełniłam go w lutym 2023 roku. Kiedy rozpoczęłam badania, moich najmłodszych informatorów jeszcze nie było na świecie, a najstarsi mieli powyżej dziewięćdziesięciu lat. W ciągu 42 lat przeprowadziłam dziesiątki rozmów i sporządziłam wiele nagrań. Dzięki temu zebrany materiał dobrze dokumentuje sposób nazywania wiejskich domów, a także kierunek i tempo zachodzących zmian językowych. Na potrzeby niniejszego artykułu wykorzystałam nieco ponad sto nazw domów znajdujących się w Cergowej.

Nazwy domów na Dukielszczyźnie w zdecydowanej większości mają postać eliptycznych struktur przyimkowych z dzierżawczą funkcją lokalizacyjną. Tworzy się je od nazw własnych (rzadko pospolitych, zwykle uzupełnianych własnymi), których społeczność wiejska używa do wyodrębniania tzw. głowy rodziny. We wsiach poddukielskich⁴ tę grupę nazw tworzą od: 1) urzędowej formy nazwiska gospodarza, zazwyczaj ojca lub męża, rzadziej dziadka, 2) imienia i nazwiska „głowy rodziny”, 3) imienia męża, ojca, dziadka, babki, matki, żony, 4) przezwiska gospodarza/gospodyni domu, 5) nazwy zawodu lub pełnionej funkcji właściciela/właścicielki domu, 6) nazwy filiacyjnej określającej kobietę zamężną (utworzonej od imienia lub nazwiska męża), 7) imienia i odmężowskiego nazwiska gospodyni, 8) od nazw stopni pokrewieństwa zwykle uzupełnianych imionami.

Druga, zdecydowanie mniej liczna grupa nazw domów, to eliptyczne struktury przyimkowe z topograficzną funkcją lokalizacyjną.

We wsiach poddukielskich miana wiejskich domów wpisują się w przyimkowy typ nazewnictwa, który na badanym terenie wykazuje znaczną produktywność.

³ Cergowa – wieś położona w woj. podkarpackim, w pow. krośnieńskim, w gminie Dukla, u ujścia potoku Jasionki do rzeki Jasiołki. Góruje nad nią masyw Cergowej (716 m n.p.m.). Została założona na prawie wołoskim (potem obowiązywało prawo magdeburskie) 22 V 1359 roku przez Kazimierza Wielkiego na mocy przywileju wydanego Marcinowi de Cergowa. W okresie I Rzeczypospolitej administracyjnie należała do woj. ruskiego, a w okresie II Rzeczypospolitej – do woj. lwowskiego. W latach 1945–1975 wchodziła w obręb woj. rzeszowskiego, a w latach 1975–1998 znajdowała się w woj. krośnieńskim. Według Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2021 roku Cergowa liczy 1278 mieszkańców, z czego 50,5% stanowią kobiety (za <https://pl.wikipedia.org/wiki/Cergowa>, dostęp: 4.01.2024).

⁴ Dane zebrane w Cergowej i sondażowe dane ze wsi okolicznych nie wykazują istotnych różnic. W związku z tym w artykule używam też ogólniejszego określenia – wsie poddukielskie.

Na Dukieliszczyźnie formacje przyimkowe zdominowały bowiem zarówno nazewnictwo terenowe, por. nazwy pól: *Na Pierogowym*, *Na Czarnikowym* (Kurek 2003, s. 109), jak i określenia synów i córek występujące tu powszechnie w postaci struktur składniowych, a zwłaszcza związków z przyimkiem i dopełniaczem typu: *Józek od Barana*, *Zośka od Paszka* (Kurek 2019, 2020, 2021).

W zbiorze nazw wiejskich domów z dzierżawczą funkcją lokalizacyjną dominują miana zawierające urzędową formę nazwiska gospodarza, czyli „głowy rodziny”, por.: *U Białego*, *U Cyrana*, *U Dragana*, *U Dudzika*, *U Durała*, *U Głowy*, *U Gniadego*, *U Gołąbka*, *U Jakieli*, *U Jakubczyka*, *U Kleina*, *U Koguta*, *U Kolanka*, *U Korca*, *U Kordysia*, *U Krężła*, *U Krówki*, *U Korzenia*, *U Nawratowicza*, *U Noszczyka*, *U Pasterkiewicza*, *U Paszka*, *U Smaka*, *U Szepielaka*, *U Szubrychta*, *U Szyszłaka*, *U Trytka (Trytko)*, *U Turka*, *U Typrowicza*, *U Uliasa*, *U Wołkowicza*, *U Zająca* itd.⁵

Jeżeli nazwisko gospodarza powtarzało się w społeczności wiejskiej, w celu precyzyjniejszej identyfikacji domu uzupełniano je imieniem *właściciela*, por.: *U Janka Barana*, *U Jantka Barana*, *U Manka Barana*, *U Władka Czarnika*, *U Wojtka Czarnika*, *U Franka Kolanka (Kolanko)*, *U Maćka Kolanka*, *U Kazka Paszka*, *U Franka Paszka*, *U Tomka Piroga*, *U Antka Piroga*.

Niekiedy w miejsce imienia i powtarzającego się nazwiska albo tylko w miejsce nazwiska wprowadzono przezwisko właściciela domu, uzyskując pełną formę przezwiskową, por.: *U Manka Barana / U Manka bez Ręki*, *U Tomka Czarnika / U Wisza* ‘od wymowy – *wisz co*’, *U Władka Czarnika / U Kumcia* ‘od sposobu zwracania się do rozmówcy’ / *U Ciuciurypci* ‘od niskiego wzrostu i infantylnego zachowania’ / *U Świetłoka* ‘od wyglądu, ponieważ zawsze „świecił się” na twarzy’ (dwa ostatnie przezwiska były dziedziczone po ojcu), *U Wojtka Czarnika / U Papagaja*, por. ap. *papagaj* ‘papuga’, *U Dragana / U Strażnika Teksasu* ‘od zwyczaju obserwowania przez lornetkę ludzi chodzących po lesie’, *U Bolka Głoda / U Bolka Kasieczki*, por. *Kasieczka* ‘przezwisko dziedziczone po matce utworzone od jej imienia – *Katarzyna*, z powodu szybkiego tempa mówienia przezwanej’, *U Wojtka Głoda / U Wojtka Kasieczki*, por. *Kasieczka* – ‘przezwisko dziedziczone po ojcu i babce pochodzące od imienia babki – *Katarzyna*’, *U Maćka Kolanka / U Pasternaka* ‘od uprawianego pasternaku’, por. ap. *pasternak* ‘(...) dwuletnia roślina warzywna (...) o jadalnym korzeniu’ (SJPSzym 1979, s. 616) / *U Tatarczucha* – ‘przezwisko nadane w związku z przekonaniem, że jego nosiciel uprawia chwasty’, por. ap. *tatarczuch* ‘tatarak’ (MSGP 2009, s. 294), *U Tadka Kolanka / U Tadka Zdziory* ‘od częstej opowieści o siostrze, która skaleczyła się zdziorą’, por. występujące w gwarach Dukieliszczyzny ap. *zdziory* ‘zadra, drzazga’, *U Krówki /*

⁵ Ze względu na oszczędność miejsca przytaczam wyłącznie nazwy rozpoczynające się od przyimka *u*.

U Cylindra ‘od rozpowszechnianej informacji, że jego auto ma siedem cylindrów’, por. ap. *cylinder* ‘część maszyny tłokowej (np. silnika)’ (SJPSzym 1978, s. 321), *U Franka Paszka / U Psiakościa* ‘od powiedzenia *psia kość*’, *U Wielgosa / U Jąkocza* ‘od czasownika *jąkać się*’.

Często w miejsce powtarzającego się we wsi nazwiska w nazwach domów fakultatywnie wprowadzano też nazwę zawodu gospodarza lub wykonywanej przezeń funkcji, por.: *U Cyrana / U Prezesa*, *U Kolanka / U Kowala*, *U Szczurka / U Sołtysa*, *U Szyszłaka / U Milicjanta*.

Zdarzało się, że do identyfikacji domu wystarczyło imię „głowy rodziny”, ale tylko wtedy, gdy było jednostkowe lub wykraczało poza kanon imion nadawanych na wsi, ponieważ wtedy stawało się bardzo wyraziste w odbiorze, por.: *U Adasia*, *U Bolka*, *U Benedyka (Benedykt)*, *U Jasia*, *U Kazka*, *U Manka*, *U Mietka*, *U Mundka / U Muńdzia*, *U Pietrzka*, *U Tośka*, *U Wawrzusia* itd.

Na przełomie XX i XXI wieku we wsiach poddukielskich zaczęły się też pojawiać miana domów tworzone od nazwisk zamieszkałych w nim rodzin, por. *U Lisów (Lisowie)*, *U Magdziaków (Magdziakowie)*, *U Pirogów (Pirogowie)*, *U Wielgosów (Wielgosowie)*.

W Cergowej i wsiach okolicznych nazwy domów tworzone też od: odmężowskich określeń wdów, odojcowskich nazwań kobiet niezamężnych, pod warunkiem, że były jedynymi mieszkankami domu oraz od różnych antroponimicznych określeń kobiet (babek, matek, żon, córek), które przez społeczność wiejską postrzegane były jako „głowa rodziny”.

W tej grupie nazw do identyfikacji domów najczęściej używano filiacyjnego określenia żony (babki lub matki) pochodzącego od nazwiska męża, por.: *U Baranki*, *U Boczarki*, *U Chłapki / U Chłapci*, *U Durałki*, *U Frąckowej*, *U Korzeńki*, *U Starej Kowalichy*, *U Kroczi*, *U Liski*, *U Matusiczki*, *U Moskalki*, *U Penarki*, *U Zajączki*. Niekiedy, dla uściślenia przekazu, formy te były uzupełniane imionami kobiet, por.: *U Baśki Baranki*, *U Józki Durałowej*, *U Marysi Gołąbkowej*, *U Zośki Janiszewskiej*, *U Kazi Krowickiej*, *U Zośki Paszkowej*, *U Boguśki Pirożki*.

W zebranych materiale znalazły się również nazwy utworzone od filiacyjnych określeń żon utworzonych od imienia męża, por.: *U Maciejki*, *U Pawłowej*, ale przeważnie formacje odmężowskie uzupełniane były imieniem kobiety, por.: *U Ireny Mundkowej*, *U Stachy Wojtkowej*.

Domy nazywano też imionami kobiet, jeżeli w wiejskiej społeczności miana te były dostatecznie wyraziste, por.: *U Boguśki*, *U Ceśki*, *U Danki*, *U Dziunki* (zdrobnienie od imienia *Władysława*), *U Fredzi*, *U Gienki*, *U Ireny*, *U Kazi*, *U Lucyny*, *U Mańci*, *U Marysi*, *U Michaśki*, *U Milki / U Milci*, *U Niuśki* (zdrobnienie od imienia *Genowefa*), *U Teci* (zdrobnienie od imienia *Stefania*), *U Talki* (zdrobnienie od imienia *Natalia*), *U Tereski*, *U Zośki*.

Zdarzały się również określenia pochodzące od przezwisk, por.: *U Kasieczki*, od nazw zawodów, por. *U Listonoszki* oraz od nazw stopni pokrewieństwa uzupełnianych imieniem kobiety lub nazwiskiem jej męża, por.: *U Ciotki / U Ciotki Korzeń*, *U Ujanki Milki*, *U Ujańci Ireny*.

We wsiach poddukielskich spotyka się też nazwy domów z topograficzną funkcją lokalizacyjną, ale występują one rzadko. Przeważnie mają również fakultatywne odpowiedniki z lokalizacyjną funkcją dzierżawczą, por.: *Na Górcze*, *Na Górcze / U Pietrzka*, *Na Kamyńcu*, por. ap. *kamieniec* 'pole kamieniste', *Na Polach / U Ciotki na Polach / U Turka*.

Nazwy wiejskich domów w procesie zmian

Zofia Kaleta, formułując definicję nazw własnych, stwierdza, że są one „w sposób stały związane z danym obiektem (...) na podstawie aktu nazwania, który ma charakter oficjalny lub spontaniczny. Nazwy własne mogą być jednak zmieniane na podstawie nowego aktu nazwania” (Kaleta 1998, s. 43).

Miana domów są rezultatem spontanicznego aktu nominacyjnego, którego celem jest precyzyjna identyfikacja budynków w wiejskiej przestrzeni językowo-kulturowej poprzez ich zindywidualizowanie. Zmiany zachodzące na wsi – ekonomiczne, społeczne, kulturowe, dziedziczenie domów w linii męskiej lub żeńskiej, sprzedaż nowym właścicielom, wyburzanie lub pozostawianie budynków jako niezamieszkałych – mają ogromny wpływ na przeobrażenia i nietrwałość nazewniczą omawianych obiektów. Przejawem owych zmian są wariantywne lub nowe twory nazewnicze oraz dublety nazwowe, będące skutkiem „odmiennych źródeł motywacyjnych”, rzadko – eliminacja nazwy (Mrózek 1998, s. 240). Ze względu na nowe potrzeby komunikatywne wynikające ze zmian pokoleniowych w rodzinach (pojawianie się młodych gospodarzy lub gospodyń) zastane zasoby nazewnicze stale są też wzbogacane (Mrózek 1998, s. 249).

Z analizy zgromadzonego materiału wynika, że od końca wieku XIX do niepełna pierwszej ćwiartki wieku XXI na Dukielszczyźnie używa się wszystkich nazw domów z topograficzną funkcją lokalizacyjną, por.: *Na Górcze*, *Na Kamyńcu*.

W grupie dubletów nazwowych z topograficzną lub dzierżawczą funkcją lokalizacyjną przetrwały tylko eliptyczne nazwy przyimkowe z funkcją posesywną, por.: *Na Górcze / U Pietrzka* > *U Pietrzka*, *Na Polach / U Ciotki na Polach / U Turka* > *U Turka*.

W zasobie nazw z wyłącznie dzierżawczą funkcją lokalizacyjną również pozostało wiele mian utworzonych od nazwisk gospodarzy będących „głową rodziny” jeszcze na początku lub w połowie XX wieku. Nazwania te tak mocno zakorzeniły się w zbiorowej pamięci mieszkańców wsi, że nie zostały zapomniane nawet

po zmianie właściciela budynku. Skutkuje to nieprzerwaną identyfikacją domu poprzez dawną nazwę, por.: *U Koguta, U Moskala, U Noszczyka*.

Od kilkudziesięciu lat stale używa się też określeń utworzonych od nazwisk lub imion ostatnich właścicieli domów, mimo że po ich śmierci budynki pozostały niezamieszkałe, por.: *U Boczarki, U Jasia, U Manka (U Boczarki sie kumin rozlecił)*. Po wyburzeniu domów, ich nazwy stały się z kolei określeniami miejsc, na których budynki niegdyś wybudowano, por.: *U Macieja, U Michaśki*.

Zachowanie lub zmiana nazwy ma też związek z dziedziczeniem domu przez syna lub córkę. Jeżeli jest to tzw. dziedziczenie po mieczu, najstarsze miana pozostają niezmiennie albo ulegają modyfikacji związanej ze zmianą pokoleń, polegającej na wymianie jednego ze składników, zwykle imienia, por.: *U Barana > U Baśki Baranki > U Janka Barana > U Maryśki Baranki > U Barana, U Baranki > U Manka Barana / U Manka bez Ręki > U Wandy Baranowej > U Mietka Barana / U Mietka, U Durała > U Józki Durałowej > U Durała, U Głoda > U Maryśki Głódki > U Tośka Głoda / U Tośka, U Kasieczki > U Bolka Kasieczki > U Wojtka Kasieczki, U Korzenia > U Ciotki Korzeń / U Ciotki > U Jasia Korzenia / U Jasia (nazwa pozostała, mimo zmiany właściciela), U Mundka > U Ireny Mundkowej*.

Jeżeli jednak jest to tzw. dziedziczenie po kądzieli, nazwy domów zwykle ulegają zmianom, por.: *U Cyrana / U Prezesa > U Janki Cyranowej > U Fredzi / U Liski > U Lisów, U Chłapki / U Chłapci > U Dziuni > U Boguśki Pirożki / U Boguśki, U Mańci > U Tomka Czarnika / U Wisza > U Zośki Janiszewskiej, U Kazka Paszka > U Weronki Paszkowej > U Wołkowicza > U Marysi, U Pawłowej > U Kazi > U Tereski, U Talki > U Danki*.

W ostatnich dwudziestu latach we wsiach poddukielskich obserwować można pojawianie się nazw domów w formie liczby mnogiej, utworzonych od nazwisk ich właścicieli za pomocą sufiksu *-ów*, por.: *U Lisów, U Magdziaków, U Wielgosów*. Teoretycznie formacje te mogłyby ulec przekształceniu w miana z przyrostkiem *-ówka*, por. *Lisówka*. Na przeszkodzie stoją jednak liczne mikrotoponimy, które mogłyby zakłócić komunikację, ponieważ mają identyczną strukturę, por.: *Czarnikówka, Magdziakówka, Szczurkówka, Wielgosówka* – ‘nazwy dróg w Cergowej’ (Kurek 2003, s. 105). W związku z tym na badanym terenie do procesu uniwersalizacji przyimkowych nazw typu *U Czarnika (Dom Czarnika) > Czarnikówka* najprawdopodobniej nie dojdzie.

Łemkowszczyzna „zakrzepla” w wiejskich domach wsi poddukielskich

W wyniku kolonizacji „wołoskiej”, trwającej od XIV do XVII wieku, ukształtował się „pas tzw. gwar łemkowskich, oddzielających zachodniosłowiańskich Polaków i Słowaków” (Wolnicz-Pawłowska 1998, s. 470), a wsie poddukielskie znalazły się

na tzw. pograniczu wewnętrznym polsko-łemkowskim. Częste kontakty z sąsiadami sprzyjały zacieśnianiu się społecznych więzi i stopniowemu przejmowaniu od Łemków wielu elementów ich języka i kultury.

Jednym z nich była architektura drewnianych budynków, określanych jako tzw. domy z galerią, o których Franciszek Kotuła pisał, że „mogły być przeniesione (...) przez imigrantów (pasterzy) wołoskich (...). Bardzo podobny typ domu często występuje [bowiem – uzup. H.K.] na terenie Rumunii” (Kotula 1958, s. 54). „Ruskim” zwyczajem kulturowym przejętym przez społeczność wiejską Dukielszczyzny jest majenie (strojenie) domów gałęziami brzozy lub lipy w sobotę przed Zielonymi Świątkami, a ponadto przekonanie, że w Wigilię pierwszym gościem w domu powinien być mężczyzna, ponieważ odwiedziny kobiety wróżą nieszczęście. Przejęto też zwyczaj zapalania świecy przed wieczerzą wigilijną oraz składania życzeń przez najstarszą i najbardziej szanowaną osobę w domu, a także rozrzucania owsa po domu przez kołędujące dzieci w dniu św. Szczepana.

Wpływy łemkowskie widoczne są również w systemie nazewniczym, a zwłaszcza w antroponimii, ponieważ na Dukielszczyźnie kilkanaście nazw domów utworzono od nazwisk gospodarzy/gospodyń mających proveniencję ruską lub pośrednio ruską, por.: *U Bałabana* por. ukr. *bałaban* ‘gatunek sokoła’ (Rymut 1999, s. 17), por. też „przestarz. ‘niezgrabiarz, niezdara, niedołęga’” (SJPD t. I, s. 321)⁶, *U Saramy* od białorus. n. os. *Szaram* (Rymut 2001, s. 522)⁷, *U Julki Serecziny*, por. ukr. *sereda* ‘środa’ (Rymut 2001, s. 584), *U Terepiły*, por. *terepać* ‘w gwarach poddukielskich potrzącać, trzepać’, *U Wołkowicza* od wschodniosł. ap. *wołk* ‘wilk’ (<https://nazwiska.ijp.pan.pl> dostęp: 2.08.2023). Owe wpływy widać także w słowotwórstwie i fonetyce analizowanych mian. Do połowy XX wieku we wsiach poddukielskich używano bowiem określeń domów zawierających sufiks *-icha*, por. *U Starej Kowalichy*, a obecnie, co prawda rzadko, funkcjonują ciągle nazwy z przyrostkami: *-cia*, *-ańcia*, por. *U Chłapci* < *U Chłapki* < *Chłap*, *U Ujańci Ireny*, (por. ap. *wujenka*) < *U Ujanki Ireny*, *U Mańci*⁸. Z wpływów fonetycznych odnotować trzeba twardą wymowę spółgłoski wargowej miękkiej – *Na Kamyńcu*.

⁶ Zdaniem Recenzenta artykułu drugie znaczenie apelatywu też „mogłoby motywować nazwisko *Bałaban*, znane antroponimii nie tylko ukraińskiej, ale także rosyjskiej”.

⁷ Według Recenzenta artykułu na badanym terenie nazwisko *Szaram* „może raczej pochodzić od ukraińskiego (zapożyczonego z j. tiurkskich) apelatywu *шаран* (wymiany w obrębie spółgłosek wargowych nie są rzadkim zjawiskiem) oznaczającego ‘młodego karpia, *Cyprinus carpio* L.’

⁸ Rzeczowniki typu: *babcia*, *ciocia* itp. traktują jako formy sufiksalne rodzime (Grzegorzyczkova, Puzynina 1979, s. 104–105), natomiast w formacjach: *mamcia*, *ujańcia*, *Halińcia*, *Mańcia* itp. przyrostki *-cia*, *-ańcia* mają, moim zdaniem, proveniencję ruską (Kurzowa 1975, s. 94, Oronowicz 1990, s. 209).

Językowy obraz wsi i jej mieszkańców utrwalony w nazwach domów. Tradycja i zmiana

Nazwy domów zebrane na Dukielszczyźnie utrwalają krajobraz pogranicznych wsi Beskidu Niskiego oraz ich mikrospołeczności skupionych wokół rodzinnych zagród. Obraz wiejskiej topografii jest stabilny. Domy w zwartej zabudowie ulokowane są na pagórkowatym terenie, por. *Na Górcze, Na Górze* i tylko nieliczne budynki znajdują się daleko *Na Polach*, które bywają kamieniste, por. *Na Kamyńcu*.

Dynamiczny charakter ma natomiast wizerunek dobrze znającej się wiejskiej wspólnoty, który jest pochodną zmieniającego się tu modelu rodziny. Zgodnie z tradycją dom na wsi zamieszkiwany był przez pełną, wielopokoleniową rodzinę mówiącą gwarą. Funkcję „głowy rodziny” pełnił zazwyczaj ojciec/mąż przywiązany do ziemi i do własnego gospodarstwa. Taki obraz odzwierciedlają najstarsze, przedwojenne nazwy domów utworzone od nazwisk ich właścicieli, które przeważnie miały charakter odapelatywny, typowy dla środowiska chłopskiego, por.: *U Barana, U Białego, U Drozda, U Fornala, U Głoda, U Gniadego, U Gółbka, U Koguta, U Kolanka, U Korzenia, U Kroka, U Krówki, U Lisa, U Piroga, U Smaka, U Szczurka, U Zająca* itp.

Nazwy domów tworzono też od imion ich gospodarzy, modnych wtedy na Dukielszczyźnie i jednocześnie najpopularniejszych na pograniczu południowo-wschodnim (Wolnicz-Pawłowska 1998, s. 477). Rzadziej były to pełne imiona, częściej posługiwano się neutralnymi stylistycznie formami z sufiksem *-ek*, celowo uzupełnianymi nazwiskami por.: *U Benedyka, U Franka Barsznicy, U Franka Czarnika, U Franka Jakiety, U Franka Paszka, U Franka Wielgosa, U Jantka Barana, U Jantka Głoda, U Jędrzka Korzenia, U Józka Szczurka, U Macieja, U Pietrzka, U Wawrzka Barana, U Wawrzusia, U Wojtka Piroga* (Karaś 2017, s. 203).

W najstarszej warstwie nazewniczej wiejskich domów utrwały się też przezwiska ich gospodarzy, por.: *U Kumcia, U Papagaja, U Psiakościa, U Świetłoka*, a także nazwy ich zawodów, np. *U Kowala*. Analizowane miana odzwierciedlają więc tradycyjny model patriarchalnej, chłopskiej rodziny z bardzo silną, autorytatywną pozycją ojca/męża. Obraz ten potwierdzają nazwania domów utworzone od określeń odmężowskich (imion lub nazwisk) świadczących o podległości żony wobec męża, por.: *U Baški Baranki, U Józki Durałowej, U Korzeńki, U Ireny Mundkowej*.

Po przekazaniu gospodarstwa zwykle najstarszemu synowi (co najlepiej odzwierciedla materiał zebrany w 60. latach XX wieku), natychmiastową reakcją wiejskiej zbiorowości była automatyczna modyfikacja (lub zmiana) nazwy domu, np. do nazwiska dodawano imię nowego właściciela itp., por.: *U Franka Wielgosa > U Manka Wielgosa, U Kasieczki > U Bolka Kasieczki > U Wojtka Kasieczki, U Józka Szczurka > U Mundka / U Muńdzia*.

Po śmierci gospodarza funkcję „głowy rodziny” przejmowała jego żona, a po przekazaniu gospodarstwa – zwykle syn, córka lub zięć. Wszystkie te zmiany społeczność wiejska niezwłocznie utrzymywała w określeniach domów, por. *U Baranki > U Manka bez Ręki / U Manka Barana > U Wandy Baranowej > U Mietka Barana / U Mietka, U Barana > U Baški Baranki > U Janka Barana > U Maryski Baranki > U Barana, U Jędrzka Korzenia > U Ciotki Korzeń / U Ciotki > U Jasia Korzenia / U Jasia, U Kazka Paszka > U Weronki Paszkowej > U Wołkowicza / U Marysi.*

Gdy dziedziczenie następowało „po kądzieli”, nazwą domu stawało się zazwyczaj imię córki, rzadziej nazwisko jej męża, por.: *U Jakiły > U Michaški, U Franka Paszka > U Weronki Paszkowej > U Marysi / U Wołkowicza, U Chłapki > U Dziuni > U Boguški / U Boguški Pirożki.* Miana tego typu częściej tworzone pod koniec XX wieku i już wtedy znacznie łagodziły patriarchalny wizerunek poddukielskich wsi.

Na początku XXI wieku na Dukieliszczyźnie zaczęto tworzyć nazwy w formie dopełniacza liczby mnogiej, odzwierciedlające partnerski układ gospodarza i gospodyni domu współuczestniczących w zarządzaniu, por.: *U Lisów, U Magdziaków, U Wielgosów.* Obraz wiejskiej społeczności Cergowej i wsi okolicznych, utrwalony w określeniach jej domów, w ciągu wieków wyraźnie więc ewoluuje.

„Nazewnictwo (...) to świadectwo przeszłości – pisała Kwiryna Handke – (...) jest (...) kluczem do odczytywania minionych dziejów (...) i rozumienia życia poprzednich pokoleń” (Handke 2004, s. 125). Jest jednak także sygnałem zmian zachodzących w mentalności patriarchalnego, wiejskiego społeczeństwa, a miana domów są ich potwierdzeniem.

Bibliografia

- Bartmiński, J. (1997). Dom i świat – opozycja czy współdziałanie. W: G. Sawicka (red.), *Dom w języku i kulturze. Materiały z konferencji Dom w języku i kulturze, zorganizowanej w Uniwersytecie Szczecińskim przez Zakład Etnolingwistyki, w dniach 22–24 marca 1995 roku* (11–22). Szczecin: Agencja Wydawnicza JOTA.
- Breza, E. (1998). Nazwy obiektów i instytucji związanych z nowoczesną cywilizacją (chrematonimy). W: E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia* (343–361). Warszawa–Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Grzegorzczkova, R., Puzynina, J. (1979). *Słotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Handke, K. (2004). Nazewnictwo miejskie – świadek epoki i cenny zabytek, *Ochrona Zabytków*, nr 3–4, s. 115–126.
- Handke, K. (2008). *Socjologia języka.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Kajfosz, J. (2011). O udrożnieniu domu i udomowieniu drogi. W: J. Adamowski, K. Smyk (red.), *Droga w języku i kulturze. Analizy antropologiczne* (267–276). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kaleta, Z. (1998). Teoria nazw własnych. W: E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia* (15–36). Warszawa–Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Karaś, M. (2017). Antroponimia, czyli nazwy osobowe Przędzela i okolicy w pow. niżańskim. W: M. Karaś, *Ze studiów leksykologicznych i onomastycznych* (195–223). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Kosyl, Cz. (1981). Z problematyki nazw will, pensjonatów i domów wczasowych, *Onomastica*, XXVI, s. 103–117.
- Kotula, F. (1958). Typy wiejskich drewnianych budynków na Pogórzu w województwie rzeszowskim, *Ochrona Zabytków*, 11/1–2 (40–41), s. 35–57.
- Kreja, B. (1975). Słowotwórstwo nazw miejsca we współczesnym języku polskim, *Gdańskie Studia Językoznawcze*, nr 1, s. 63–98.
- Kurek, H. (2003). *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*. Kraków.
- Kurek, H. (2019). Obraz społeczności wiejskiej Dukielszczyzny zakrzepły w nazwach kobiet zamężnych. Tradycja i zmiana. W: B. Grabka, R. Kucharzyk, A. Tyrpa (red.), *Studia dialektologiczne V* (203–213). Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Kurek, H. (2020). Obraz społeczności wiejskiej zakrzepły w nazwach synów i córek. Tradycja i zmiana (na przykładzie wsi poddukielskich w Beskidzie Niskim), *LingVaria*, XV (2020) 2 (30), s. 121–132.
- Kurek, H. (2021). *Wiejskość* w językowym obrazie „prostego człowieka” (na przykładzie gwar Dukielszczyzny). W: A. Myszką, E. Oronowicz-Kida, R. Słabczyński (red.), *Silva rerum. Rzecz o współczesnej i dawnej polszczyźnie. T. II. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Ożogowi* (144–152). Rzeszów: Wydawnictwa Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kurzowa, Z. (1975). *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*. Warszawa.
- Mrózek, R. (1998). Nazwy terenowe. W: E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia* (231–257). Warszawa–Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Oronowicz, E. (1990). Cechy kresowe w gwarze wsi Munina, *Język Polski*, LXX, z. 5, s. 208–211.
- Pawłowski, E. (1968). Przewiska ludowe mieszkańców wsi Sromowce Wyżne. W: S. Hrabiec i in. (red.), *Symbolae philologicae in honorem Vitoldi Taszycki* (250–259). Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Pawłowski, E. (1975). *Nazwy miejscowości Sądecczyzny, II: Nazwy osiedli*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Płotnikowa, A. (1997). Zagroda w duchowej kulturze Słowian. W: G. Sawicka (red.), *Dom w języku i kulturze. Materiały z konferencji Dom w języku i kulturze, zorganizowanej w Uniwersytecie Szczecińskim przez Zakład Etnolingwistyki, w dniach 22–24 marca 1995 roku* (187–192). Szczecin: Agencja Wydawnicza JOTA.

- Rymut, K. (1999–2001). *Nazwiska Polaków: słownik historyczno-etymologiczny*, t. I–II. Kraków: Ossolineum.
- Wolnicz-Pawłowska, E. (1998). Pogranicze południowe. W: E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia* (467–478). Warszawa–Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Żywicka, B. (2006). Wieś. W: J. Bartmiński (red.), *Język – Wartości – Polityka. Zmiany w rozumieniu nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych* (200–205). Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Źródła internetowe

- <https://nazwiska.ijp.pan.pl>
<https://pl.wikipedia.org/wiki/Cergowa>

Skróty:

- MSGP – *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2009.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SJPSzym – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa 1978–1981.

STRESZCZENIE

Obraz pogranicznej wsi ustalałam, analizując ponad 100 nazw domów zebranych w Cergowej k. Dukli w Beskidzie Niskim. Materiał, sukcesywnie gromadzony od lat 80. XX wieku, obejmuje koniec wieku XIX, cały wiek XX i niemal ćwierć wieku XXI. Dzięki temu dobrze dokumentuje sposób nazywania wiejskich domów, a także kierunek i tempo zmian zachodzących w języku i w utrwalonym w nim obrazie świata społeczności wiejskiej. Nazwy domów na Dukielszczyźnie w zdecydowanej większości mają postać eliptycznych struktur przyimkowych z dzierżawczą funkcją lokalizacyjną. Tworzy się je głównie od nazw własnych, których społeczność wiejska używa do wyodrębniania tzw. głowy rodziny. Utrwalają obraz życia poprzednich pokoleń, ale są też sygnałem zmian zachodzących w mentalności patriarchalnego społeczeństwa wsi.

SŁOWA KLUCZOWE: językowy obraz świata, pogranicze, wieś, gwara, nazewnictwo domów

HALINA KUREK
Katedra Lingwistyki Kulturowej i Socjolingwistyki
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Jagielloński
ul. Gołębia 16
31-007 Kraków